

<https://helda.helsinki.fi>

Eurooppalaisen oikeuskäsityksen aatehistoria antiikista varhaiselle uudelle ajalle

Mäkinen, Virpi

Gaudeamus

2019-10-15

Mäkinen , V 2019 , Eurooppalaisen oikeuskäsityksen aatehistoria antiikista varhaiselle uudelle ajalle . julkaisussa M Aalto-Heinilä & V Kurki (toim) , Mitä oikeudet ovat? : Filosofian ja oikeustieteen näkökulmia . , 1 , Gaudeamus , Helsinki , Sivut 19-32 .

<http://hdl.handle.net/10138/309731>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

1

EUROOPPALAISEN OIKEUSKÄSITTEEN AATEHISTORIA ANTIIKISTA VARHAISELLE UDELLE AJALLE

VIRPI MÄKINEN

Oikeus on monimuotoinen käsite. Se heijastaa oikeudellisia ja moraalisia käytänteitä, yhteiskunnallisia, kulttuurisia, poliittisia ja taloudellisia valtasuhteita sekä uskonnollisia ja filosofisia perinteitä. Oikeudella on historiansa, myös aatehistoriansa. Tässä luvussa keskityn oikeuskäsitteen aatehistorialliseen kehitykseen antiikista varhaiselle uudelle ajalle, aikaan, joiden aikana eurooppalaisen oikeuden peruskäsitteistö ja juridiset ajattelutavat syntyivät. Erityistä huomiota kiinnitän subjektiivisen oikeuskäsitteen syntyyn ja kehitykseen. Subjektiivisessa merkityksessä oikeus on yksityisen ihmisen oikeutta johonkin. Se on oikeusjärjestyksen yksilöille antamaa valtaa jonkin edun tai hyödykkeen saamiseksi tai turvaamiseksi.

Eurooppalaisen oikeuden peruskäsitteistö periytyy roomalaisesta oikeudesta. Myös antiikin filosofinen perinne, erityisesti stoalaisuus ja aristotelismi, vaikuttivat oikeudellisiin tulkintoihin. Koska roomalaisen oikeuden ja antiikin filosofisen perinteen näkemys oikeudesta oli objektiivinen, myös keskiajalla kehittynyt oikeustiede peri käsityksen objektiivisesta oikeudesta.¹ Objektiivisessä merkityksessä oikeus tarkoittaa oikeusjärjestystä. Se on niiden oikeusnormien kokonaisuus, minkä lainsäätäjä on säätänyt inhimillisen yhteiselämän järjestämiseksi ja turvaamiseksi. Oikeus ymmärrettiin objektiivisesti oikeudenmukaisena ansioon perustuvana jakona kansalaisten (vapaiden miesten) kesken.

Kysymys siitä, milloin subjektiivinen oikeuskäsitys syntyi, jakaa edelleen tutkijoiden mielipiteitä. Joidenkin mukaan varhaisimpia subjektiivisesti tulkittuja ajattelutapoja esiintyi jo antiikin roomalaisessa oikeudessa² ja filosofisessa perinteessä.³ Useimpien tutkijoiden mukaan kuitenkin subjektiivinen käsitys oikeudesta kehittyi objektiivisen perinteen rinnalle vähitellen keskiajan kuluessa. Tutkijat ajoittavat yksilön oikeuksia koskevan käsitteistön ja erityisesti teorianmuodostuksen joko 1100–1200-lukujen vaihteen kanoniseen oikeuteen⁴ tai 1200-luvun loppupuolen ja 1300-luvun juridisiin ja oikeusfilosofisiin teksteihin⁵. Keskiajan tutkimus on joka tapauksessa korjannut pitkään vallalla olleen virheellisen käsityksen, jonka mukaan yksilön oikeudet olisivat syntyneet vasta uudella ajalla.

Ajoitan subjektiivisen oikeuskäsitteen synnyn myöhäiskeskiajalle, 1200-luvun loppupuolen ja 1300-luvun juridiikkaan ja oikeusfilosofiaan. Ajoituksen perusteluna esitän, että subjektiivinen oikeuskäsitys edellytti yksilölliseen tahtoon (lat. *voluntas*) ja yksilöllisiin toimintavalmiuksiin perustuvan ihmiskäsityksen, jollainen syntyi vasta 1200–1300-lukujen vaihteessa. Yksilön oikeuksien teoreettinen kehitys oli siten mahdollista vasta voluntarismina tunnetun teorian pohjalta. Subjektiivisen oikeuskehityksen taustalla vaikutti myös muita oikeudellisia sekä talous- ja yhteiskuntapoliittisia tekijöitä, joita tässä luvussa ei ole mahdollista käsitellä.

Vaikka modernissa tutkimuksessa usein esiintyvä jyrkkä jako objektiiviseen ja subjektiiviseen traditioon onkin monessa mielessä ongelmallinen, sen avulla on mahdollista selvittää eurooppalaisen oikeuskäsitteen hyvinkin monipolvista evoluutiota antiikista moderniin aikaan. Koska oikeustieteen tehtävänä keskiajalla oli skolastiseen tapaan oikeuskäsitteistön systematisointi, keskiaikainen oikeutta käsittelevä kirjallisuus on luonteeltaan tiukkaa käsitteenmäärittelyä. Tämän vuoksi keski- ja varhaisen uuden ajan alun oikeuksia koskevien käsitysten tutkimuksessa on perehdyttävä tarkasti tuon ajan oikeuskieleen ja käsittehistoriaan.

EUROOPPALAISEN OIKEUDEN PERUSTA JA RAKENNE

Kun oikeustiede yliopistoinstituution myötä syntyi varhaiskeskiajan lopulla, uuden tieteenalan pioneerit, oikeustieteilijät, joutuivat määrittelemään, mitä oikeus on. Tehtävä ei ollut yksinkertainen, koska valtava määrä oikeuslähteitä ja -perinnettä oli hävinnyt Rooman valtakunnan

tuhoutumisen myötä. Roomalaisen oikeuden lähdeaineistoa oli säilynyt Itä-Rooman eli Bysantin keisari Justinianus I:n (keisarina 527–565 jaa.) 530-luvulla laadittaman *Corpus Iuris Civilis* -kokoelman ansiosta. Kokoelma oli jäänyt vuosisadoiksi lähes unohduksiin ensin Länsi-Rooman, myöhemmin myös Itä-Rooman tuhouduttua, mutta roomalaisen oikeuden reseption eli omaksumisen myötä 1000–1100-lukujen taitteessa siitä tuli oikeustieteen tärkeä lähdeaineisto. Erityisesti kokoelman *Digesta*- ja *Institutiones*-osat olivat laajan tutkimuksen kohteena. *Digesta* (kr. *Pandectae*) sisälsi kokoelman roomalaisen oikeuden klassisen kauden (n. 100 eaa.–200 jaa.) oikeusoppineitten kirjoituksia. *Institutiones* oli laadittu oppikirjaksi Bysantin oikeuskoulujen käyttöön.

Keskiajan oikeustieteilijät eivät omaksuneet roomalaista oikeutta sellaisenaan sen antiikista periytyneessä muodossa, vaan oikeutta selitettiin ja tulkittiin oman aikakauden tarpeita vastaavaksi. Toisaalta kehitettiin myös aivan uudenlaisia käsitteitä ja teorioita, joiden yhteys *Corpus iuris civilis* -kokoelman lähdeaineistoon oli löyhä.⁶ Lähdeaineistossa oli monenlaisia ongelmia: *Digesta*, sen enempää kuin *Institutiones*-osakaan, eivät sisältäneet yhtä yhtenäistä määritelmää oikeudesta. Molempiin osiin oli koottu aineistoa eri aikakausilta, ja ne sisälsivät erilaista, ristiriitaistakin materiaalia. Lisäksi antiikin roomalaiset juristit eivät olleet kiinnostuneita käsitteenmäärittelyistä tai teorianmuodostuksesta, vaan he olivat ennen kaikkea käytännön juristeja. Tästä syystä myös *Corpus iuris civilis* -kokoelmaan oli valittu aineistoa, joka palveli käytännön juridiikkaa.

Päinvastoin kuin edeltäjänsä, keskiajan oikeustieteilijät ja filosofit pyrkivät tarkkoihin skolastisiin käsitteenmäärittelyihin. Tällöin erityisen ongelmalliseksi muodostui sana *ius*, jonka määrittely jäi epämääräiseksi myös *Corpus iuris civilis* -kokoelmassa. Keskiaikaisista oikeuskäsitteistä käsittelevistä teksteistä ilmeneekin, että *ius*-sanalla saatettiin tarkoittaa kontekstista ja kirjoittajasta riippuen muun muassa oikeutta, oikeusjärjestystä tai lakia (jälkimmäisessä tapauksessa *ius* oli synonyymi sanalle *lex*). *Ius* merkitsi myös oikeudenmukaisuutta tai moraalista harkintakykyä.⁷ Käsitteet *ius* ja *lex* eriytyivät vähitellen myöhäiskeskiajalla, mutta toisaalta käsitteitä saatettiin käyttää synonyymeina vielä varhaisen uuden ajankin teksteissä. Muun muassa edellä kuvatusta *ius*-sanan monimerkityksisyydestä johtuen oikeuskäsitteen varhaishistoria on haasteellinen tutkimuskohde myös nykytutkijalle.

Keskiajalla roomalaisen oikeuden rinnalle kehittyi kanoninen eli kirkollinen oikeus. Se peri käsitteistönsä pitkälti roomalaiselta oikeudelta.⁸

Nämä oikeusjärjestykset olivat universaalien oikeuden mukaisia eli ne koskivat kaikkia ihmisiä: roomalainen oikeus hallitsi keisarikuntaa, kanoninen oikeus katolista kirkkoa. Yhdessä ne muodostivat roomalais-kanonisen oppineen oikeuden, ja molempien oikeudenalojen hallinta takasi oikeusoppineelle parhaimman menestyksen työelämässä. Kanoninen oikeus oli monella tapaa kehittyneempi kuin roomalaiseen oikeuteen perustunut siviilioikeus: sen piiristä kehittyivät monet modernin oikeuden tärkeät instituutiot kuten oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin säännöt ja oppi sopimusten yleisestä sitovuudesta.

Roomalainen ja kanoninen oikeus sulautuivat keskiajan kuluessa eurooppalaiseksi yhtenäisoikeudeksi (lat. *ius commune*), mikä vaikutti rinnan eri paikallisoikeuksien kanssa. *Ius communella* oli tärkeä merkitys keskiajalla ja uuden ajan alussa, sillä se toi yhtenäisyyttä hajanaisista kuningaskunnista ja muista erillisistä alueista rakentuvaan Eurooppaan. Se ei kuitenkaan koskaan syrjäyttänyt paikallista, niin kutsuttua partikulaarioikeutta (lat. *ius particulare*), johon kuuluivat muun muassa feodaali- ja kaupunkioikeus sekä kuninkaan oikeus ja kansainvälinen kauppaoikeus. Partikulaarioikeuksia kirjattiin ylös ja jossakin määrin myös systematisoitiin 1200-luvulta lähtien.

OBJEKTIIVINEN LUONNONOIKEUSTRADITIO

Keskiajalla ja uuden ajan alussa käsitys luonnonoikeudesta oli oikeusfilosofian perusta. Luonnonoikeudella (lat. *ius naturale*) tarkoitetaan oikeusjärjestystä, joka pohjautuu luonnostaan tiedettyyn tai sellaiseksi miellettyyn, säädännäisoikeudesta riippumattomaan eettiseen tai uskonnolliseen normistoon. Tällaisen oikeuden ajateltiin olevan voimassa ihmisten luomasta positiivisesta oikeudesta riippumatta. Ihmisten säätämien lakien ei kuitenkaan tullut olla ristiriidassa luonnonoikeudellisten normien kanssa. Luonnonoikeudellisia määritelmiä löytyy niin antiikin filosofisesta perinteestä kuin roomalaisesta oikeudestakin, joiden pohjalle keski- ja varhaisen uuden ajan alun ajattelijat loivat omat käsityksensä.

Käytössä olleessa lähdeaineistossa ilmauksella *ius naturale* ei ollut yhtä yhtenäistä määritelmää. Jo *Corpus iuris civilis* -kokoelma sisältää erilaisia määritelmiä *ius naturalesta*, ja samakin juristi saattoi esittää erilaisia määrittelyitä. Joissakin yhteyksissä *ius naturale* rinnastetaan *ius gentiumiin*, kansojen oikeuteen.⁹ Tällöin *ius naturale* saattoi viitata stoalaiseen

käsitykseen ikuisesta ja muuttumattomasta, kaikkia ihmisiä tasavertaisesti koskevasta järjestyksestä, jossa jumalallinen järki toteutti oikeudenmukaisuuttaan. Roomalainen juristi Marcus Tullius Cicero (106–43 eaa.) ”psykologisoi” stoalaisen luonnonoikeuskäsityksen ajatellen, että ihmisellä oli sielussaan ”sisäinen voima” (lat. *vis innata*), jonka avulla hän ymmärsi luonnostaan, ilman kirjoitettua lakiakin, mikä on oikein ja mikä väärin. Tämä sisäinen voima oli yhdistyneenä jumalalliseen logokseen eli universaaliin järkeen.¹⁰ Kuten stoalaisilla, myös Cicerolla saman luonnollisen lain alaisina elävät ihmiset olivat samanarvoisia, ja heitä tuli kunnioittaa ja kohdella oikeudenmukaisesti – olivat he sitten saman yhteisön jäseniä tai muukalaisia. Ciceron ajatus yleisestä ihmisarvosta (lat. *dignitas*) perustui ihmisen erityisasemaan rationaalisena moraaliolentona.¹¹ Toinen jälkivaikutuksiltaan merkittävä roomalαιοikeudellinen *ius naturale* -käsitteen määritelmä on peräisin juristi Ulpianukselta (k. 228 jaa.). Sen mukaan ”[1]uonnonoikeus on se, minkä luonto on opettanut kaikille eläville olennoille: tällainen oikeus ei nimittäin ole ihmissuvulle ominainen, vaan kuuluu kaikille eläimille, jotka ovat syntyneet taivaalla, maassa tai meressä”.¹² Osittain tämän määritelmän siivittämänä jotkut keskiajan ajattelijat määrittelivät oikeuksia myös eläimille.¹³

Myös Aristoteles (384–322 eaa.) mainitsee lyhyesti luontoon perustuvan yleisen oikeudenmukaisuuden tarkastellessaan oikeudenmukaisuuden (kr. *dikaiosyne*) hyvettä. Yleinen oikeudenmukaisuus on valtioiden rajat ylittävää luonnonoikeutta (kr. *dikaion physikon*). Se säätää, mitä pitäisi tehdä ja kieltää väärin tekemisen. Kirjoitettu, positiivinen laki on kaupunkivaltion säätämää oikeutta (kr. *dikaion nomikon*), mutta pelkkä kirjoitettu laki ei voi yksinään olla oikeudenmukaisuuden hyveen perusta. Jos näin olisi, tyranniinkin säätämät lait olisivat oikeudenmukaisia. Aristoteleen teoriassa myös kohtuus (kr. *epieikeia*) on tärkeä oikeudenmukaisuuden tulkintaperiaate.¹⁴ On kuitenkin huomattava, että Aristoteleella kohtuudenmukaisuus on osa hyveellisen ihmisen toimintaa eikä se ole kytköksissä mihinkään universaaliin periaattiin kuten luonnonoikeuteen.

Kaikki edellä mainitut luonnonoikeudelliset tulkinnat tunnettiin keskiajalla ja niitä kommentoitiin laajalti. Aristoteleen lisäksi Ciceron vaikutus oli huomattava. Se perustui ennen kaikkea siihen, että hän johti oikeudet rationaalisesta luonnosta. Oikeus oli kosmisen jumalallisen järjen ilmentymä. Oikea luonnollinen järki eli luonnonoikeus oli istutettu ihmismieliin, ja järjen kautta kaikki asiat nähtiin oikeassa valossa.

Myös skolastikot korostivat ihmisen rationaalisuutta ja ajattelivat, että oikean järjen (lat. *recta ratio*) avulla ihmisellä oli mahdollisuus ymmärtää sekä maailman todellinen luonne että oman olemassaolonsa tarkoitus. Ciceron luonnonoikeusajattelua hyödynsivät niin kirkkoisät, kanonistit, skolastikot kuin uuden ajan luonnonoikeusteoreetikotkin. Myös Ciceron käsitykset kaikille elollisille olennoille yhteisistä luonnollisista vaistoista (esim. itsensäilytys) sekä ihmisillä olevasta luontaisesta taipumuksesta yhteisöllisyyteen olivat teemoja, joihin erityisesti varhaisen uuden ajan alun luonnonoikeusteorioissa viitattiin.

Aristoteleen koko säilyneen tuotannon, mutta erityisesti hänen etiikkaa ja politiikkaa käsittelevien pääteostensa kääntäminen latinaksi vaikutti syvästi keskiajan sivistys- ja oikeuselämään. Esimerkiksi Tuomas Akvinolainen määrittelee oikeuden Aristoteleen *Nikomakhoksen etiikkaan* viitaten oikeudenmukaisuutena suhteessa toisiin ihmisiin sekä velvollisuutena toimia oikein. Oikeuden toteutuminen ei kuitenkaan ole henkilökohtainen valinta, vaan oikeus on objektiivista. Luonnollinen laki ja sen säätämät käskyt ovat ihmisen omaantuntoon sisäänpainettuja moraalitotuuksia. Keskeisin velvollisuus on tehdä hyvää ja välttää pahaa.¹⁵ Myös Tuomaan ihmiskäsitys ja toiminnan teoria ovat perusluonteeltaan aristoteelisia. Ihminen seuraa toiminnassaan aina käytännöllisen järjensä sanelemia vaihtoehtoja ja valitsee päämääränsä kannalta parhaan mahdollisen vaihtoehdon, ellei mikään häntä estä. Järjen toimintasuositusten vastaista toimintaa hän perustelee sillä, että sielun irrationaalinen, haluava osa on heikkoluonteinen eikä sen toiminta ole tietoisesti valittua.¹⁶ Tällaisen käsityksen mukaan ihminen ei voi olla moraalisesti vastuussa käyttäytymisestään, mistä aristoteelismististä mallia on myöhemmin kritisoitu.

SUBJEKTIIVINEN LUONNONOIKEUSTRADITIO JA SEN TAUSTA

Kun aristoteelisessa teoriassa toiminnan keskuksena oli järki, 1200-luvun lopun ja 1300-luvun fransiskaaniajattelijat kehittivät uudenlaista, yksilölliseen tahtoon (lat. *voluntas*) ja yksilöllisiin toimintavalmiuksiin perustuvaa ihmiskäsitystä. Voluntarismina tunnettu teoria loi pohjaa myös uudenaikaiselle oikeusdiskurssille, joka perustui yksilön oikeuksien käsitteelle.¹⁷ Voluntaristisen ihmis- ja toiminnanteorian mukaan

yksilöllinen tahto päättää, mikä järjen ehdottamista erilaisista toimintamahdollisuuksista kulloinkin valitaan ja toteutetaan. Järki siis edelleen esittää toimintasuosituksia, mutta ihminen voi jättää tekemättä jotakin tietien tahtoen ja toimia vastoin järjen toimintasuosituksia. Uudenlaisen ihmiskäsityksen myötä luovuttiin myös aristoteeliseen tieteenkäsitykseen perustuvasta olemusmetafysiikasta, jonka mukaan kaikkia ihmisiä yhdistää yksi yhteinen ihmisyyden olemus, jota kohti jokainen välttämättä suuntautuu. Voluntarismissa ajateltiin, että yksilö valitsee jokaisessa konkreettisessa tilanteessa myös sen, millainen hän haluaa olla.¹⁸

Uudenlaisen ihmiskäsityksen myötä tahdosta tuli etiikan perusta. Voluntaristisesta ihmiskäsityksestä ei kuitenkaan seurannut, että yksilöllä olisi ollut moraalinen oikeus vapaasti toteuttaa omia yksilöllisiä tavoitteitaan. Toimintaa rajoitti tahdon vapautta koskeva moraalilaki: etiikan tehtävänä oli asettaa rajoja yksittäisille tahdoille niiden valitessa omia elämän päämääriään. Tällainen rajoittava taho oli moraaliauktori-teetti. Koska yksityinen tahto saattoi periaatteessa tahtoa mitä tahansa, eettisen järjestelmän piti pystyä sanomaan, miksi tulisi haluta sitä, mikä on moraalisesti hyvää. Aristoteelisessa teoriassa tällaista kysymystä ei tarkasteltu ollenkaan. Monet 1300-luvulla syntyneet moraaliteoriat ovatkin luonteeltaan deontologisia: niissä eettisinä peruskategorioina ovat pitämisen tai velvollisuuden sekä tottelemisen käsitteet. Deontologiset normit olivat viime kädessä Jumalan asettamia, ja ihmiset tunsivat ne omistatunnoissaan. Velvollisuuksiaan ei tietenkään tarvinnut välttämättä noudattaa, ja kuten jo aiemmin on todettu, ihminen saattoi toimia tietien tahtoen myös väärin ja saavuttaa näin omien intressiensä mukaisen hyvän.¹⁹ Voluntaristinen individualismi vaikutti uuden ajan moraalij- ja oikeusfilosofiseen keskusteluun, muun muassa individualistiseen eettiin egoismiin ja kategoriseen velvollisuuseetiikkaan.²⁰

OIKEUS LUVALLISENA VALTANA JA TOIMINTAKYKYNÄ

Voluntaristisen ihmiskäsityksen ja etiikan teorian myötä useat 1300-luvun alkupuolella vaikuttaneet ajattelijat ymmärsivät oikeuden yksilölle kuuluvaksi luvalliseksi vallaksi tai kyvyksi tehdä jotakin (lat. *potestas sive facultas licita actus*). Määritelmässä käsitteitä *potestas* ja *facultas* tulkittiin eri tavoin. Joillekin *ius* oli ainoastaan yksilöllistä, oikeudellista valtaa (lat. *potestas*) tehdä jotakin, toiset taas korostivat yksilöllistä

toimintakykyä (lat. *facultas*) erottaen sen oikeudellisesta vallasta. Oli myös niitä, jotka hyväksyivät määritelmänsä molemmat käsitteet. Esimerkiksi fransiskaanteologi William Ockhamin (1285–1327) mukaan oikeus on yksilöllä oleva luonnollinen toimintakyky eikä valta tehdä jotakin. Tällaisen näkemyksen mukaan se, että yksilöllä on oikeus johonkin, ei välttämättä liitä häntä osaksi oikeus- ja omistusjärjestelmää ja yhteiskunnan valtarakenteita. Henkilöllä voi esimerkiksi olla pelkkä käyttämisen oikeus (lat. *ius utendi*) johonkin esineeseen, vaikka hän ei omistaisi sitä. Vaikka ensisijainen pyrkimys vallan ja toimintakyvyn erottamisessa olikin puolustaa juridisista oikeuksista luopuneita fransiskaneja ja heidän omistamattomuuden käytäntöjään, näkemys vaikutti myös yksilöllisen oikeuskäsitteen kehitykseen. Luonnollisena toimintakykenä oikeus on selvästi moraalikäsite: oikeudenhaltijalla on lupa toteuttaa oikeuttaan eli toimia hänellä olevan oikeuden mukaan.²¹

Ranskalaisen teologin Jean Gersonin (1363–1429) oikeuskäsitys eroaa Ockhamin käsityksestä muun muassa siinä, että Gerson ymmärsi oikeuden sekä toimintakykenä että valtana (lat. *facultas sive potestas*) tehdä jotakin, ja tämä oli hänen mukaansa yksilön toiminnan välttämätön ja riittävä perusta. Hänen mukaansa oikeus kuitenkin eroaa muista toimintakyvyistä, koska sitä määrittää laki (lat. *lex*); muodollisemmin *recta ratio* eli ”oikean järjen säädös”. Oikeus on lain yksilölle myöntämä lainmukainen tai luvallinen toimintakyky ja valta tehdä jotakin.²² Gerson pyrki siis selventämään myös lain ja yksilöllä olevan oikeuden suhdetta. ”Oikean järjen säädös” viittasi Gersonin mukaan Jumalan järkeen ja tahtoon, kaiken lain ja oikeuden perustaan. Tämän lisäksi ”oikea järki” kuuluu ainoastaan rationaalisille olennoille eli ihmisille. Gerson siis ajattelee, että rationaaliset olennot pystyvät osallistumaan Jumalan oikeaan järkeen, jolloin ihmisen oikea järki on seurausta jumalallisen järjen aktiiviteetista. Käsitteet muistuttaa stoalaista ja erityisesti Ciceron näkemystä luonnollisesta laista.

Saksalainen teologi Konrad Summenhart (1458–1502) systematisoi oikeusteoriassaan Gersonin luomaa oikeuskieltä mutta valikoi ajattelunsa myös ainesta aikaisemmasta traditiosta.²³ Summenhartin päämääränä oli osoittaa, että Gersonin määritelmä luonnollisista oikeuksista on yhteensopiva siviilioikeuden kanssa. Summenhart otti lähtökohdakseen Gersonin lisäksi roomalaisen juristin Florentinuksen (vaikutti 300-l. jaa.) määritelmän vapaudesta (lat. *libertas*) ja kirjoitti: ”Vapaus on yksilöllä oleva luonnollinen kyky tehdä mitä hän haluaa, jollei laki tai voima sitä

estä.” Summenhartin mukaan oikeus oli vapautta ja laillista valtaa toimia oikean järjen säädösten mukaan. Lain säädökset kuitenkin määrittivät oikeudenhaltijan vapauspiirin, jonka sisällä hän voi toimia tahtonsa ja kykyjensä mukaan. Lakia ei siis tarvita perustelemaan oikeutta.²⁴ Summenhartin vaikutus oli huomattava. Hänen teoriansa tunnettiin espanjalaisten uusskolastikkojen, niin kutsutun Salamancan koulun edustajien keskuudessa. Heidän välityksellään keskiaikainen oikeusajattelu siirtyi varhaisen uuden ajan alun luonnonoikeusteoreetikoille.

OMISTUSPOHJAINEN OIKEUSKÄSITE

Roomalaisen oikeuden omistusoikeuden käsitteistön muutoksilla oli kiinnostavia vaikutuksia luonnonoikeudelliseen filosofiseen keskusteluun yksilön oikeuksista. Joidenkin tutkijoiden mukaan 1100–1200-luvuilla alkanut omistusoikeuden abstrahoituminen oli tärkeä tekijä tässä muutoksessa. Omistusoikeuden abstrahoitumisella tarkoitan sen modernisoitumista absoluuttiseksi ja eksklusiiviseksi oikeudeksi, jonka mukaan omistajalla on täydellinen, toiset poissulkeva yksinoikeus esineeseen. Tähän kehitykseen sisältyi myös omistusoikeuden ymmärtäminen laajasti itsensä omistamisena. Abstrahoitumiskehitys kytkeytyi laajempaan yhteiskunnallis-taloudelliseen tilanteeseen, erityisesti kapitalistisen yhteiskunnan muotoutumiskehitykseen. Muita taustalla olevia syitä olivat muun muassa jo käsitelty voluntaristinen ihmiskäsitys sekä myöhemmin varhaisella uudella ajalla syntynyt rationalistinen luonnonoikeus.²⁵

Omistus pohjainen yksilön oikeuksia koskeva käsitteistö muotoutui kahden roomalaisoikeudellisen käsitteen, *dominium* ja *ius*, perustalle. Koska roomalaisen oikeuden *Corpus iuris civilis* -kokoomateoksessa ei ollut varsinaista omistusoikeuden määritelmää, omistusoikeuteen viitattiin käsitteillä *dominium* ja *proprietas* sekä niiden yhdistelmillä. Tulkinnallisia ongelmia aiheutti erityisesti se, että *dominium*-käsitteen käyttöyhteys oli laaja: käsitteellä viitattiin omistusoikeuden lisäksi myös jonkin asian vallassa pitämiseen, hallitsijan valtaan sekä henkilöiden, erimaiden, kansojen, kaupunkien ja kylien oikeusasemien hallitsemiseen. Roomalaisessa oikeudessa omistusoikeuden määrittelyä vaikeutti edelleen se, ettei *dominiumin* ja esineen välillä ollut kiinteää yhteyttä. *Dominium* ei myöskään erotellut omistajia ja ei-omistajia toisistaan. Toinen

omistusoikeudellinen käsite, *proprietas*, oli käyttöyhteyksiltään rajatumpi. Sillä viitattiin yksinomaan omistusoikeuteen ja se myös eritteli subjektin ja objektin suhteen.²⁶

Kiinnostava esimerkki *proprietas*-käsitteen käytöstä itsensä omistamista koskevan oikeuden yhteydessä sisältyy teologi Henri Gentiläisen (k. 1293) kirjoitukseen, jonka hän on otsikoinut ”Onko kuolemaantuomitulla vangilla lupa paeta?” Hän perustelee myönteistä vastaustaan vertaamalla vangilla ja tuomarilla olevia oikeuksia. Vangin velvollisuus ja oikeus oman elämän säilyttämiseen sekä luovuttamaton oikeus (lat. *proprietas*) omaan ruumiiseen ovat vahvempia oikeuksia kuin tuomarin oikeus tuomita kuolemaan. Lisäksi vangin ei tule pakenemisellaan vahingoittaa ketään muuta. *Dominium*-käsitteen sijaan Gentiläinen käyttää itsensä omistamisen oikeudesta rajatumpaa ja pelkästään omistusoikeuteen liittyvää käsitettä *proprietas*, jolla hän haluaa korostaa yksilön oikeuksia koskevaa näkemystään. On myös huomattava, että Gentiläinen tarkastelee vangilla olevia oikeuksia äärimmäistä hätää koskevan periaatteen rajoissa eikä ulota oikeuksia tällaisen tilanteen ulkopuolelle. Äärimmäisen hädän periaatteen mukaan yksilöllä on tulkitsijasta riippuen joko velvollisuus tai oikeus säilyttää henkensä tilanteessa (esim. nälänhätä), joka uhkaa hänen henkeään.²⁷ Varhaisimmat yksilön oikeuksia koskevat tulkinnat, joissa esiintyy äärimmäisen hädän periaate, ovat 1200-luvun alkupuolen kanonisteilta. He kehittivät periaatteen pohjalta säädöksen, jonka mukaan äärimmäisessä hädässä ihmisellä oli velvollisuus käyttää ”omaan oikeuttaan” (lat. *ius suum*) ja ottaa toisen omaa syyllistymättä varkauteen. Poikkeustilanteessa omistamisen oikeudellinen suoja ei ollut ehdoton, vaan sen katsottiin joustavan tilanteessa, jossa ihmiselämä oli uhattuna.²⁸ Kysymyksessä ovat varhaisimmat käsitteelliset yritykset luoda esipoliittisia luonnonoikeuksia, jotka oikeuttivat yksilön olemaan noudattamatta positiivista lakia. Äärimmäisen hädän periaate oli kirjattuna myös maallisiin oikeuslähteisiin aina reformaation kynnykselle saakka. Esimerkiksi ruotsalaisen Södermanlandin maakuntalain (1327) mukaan henkilö sai ottaa äärimmäiseen hätäänsä viisi naurista toisen pellolta.

Kehittyvän oikeustieteen myötä käsitteistö selkeni, ja myös *dominium*-käsitettä alettiin käyttää juridisissa teksteissä yhä enemmän omistusoikeudellisessa merkityksessä. Tällöin *dominium* kuvasi myös subjektin ja objektin suhdetta. Juristi Bartolus Sassoferratolainen (1314–1357) kiteyttikin omistusoikeuden (lat. *dominium*) täydelliseksi määräämisvallaksi esineeseen, ellei laki sitä kiellä. Hänen mukaansa *dominium*

oli *ius*.²⁹ Tutkimuksessa puhutaan *dominium*-oikeuksista. *Dominium*-oikeudet vaikuttivat huomattavasti myös oikeusfilosofiseen yksilön oikeuksia koskevaan keskusteluun. Esineistöä koskevan omistusoikeuden lisäksi *dominium*-oikeuksilla viitattiin myös itsensä omistamiseen. Näin ajatteli esimerkiksi Konrad Summenhart, joka meni teoriassaan niin pitkälle, että ajatteli myös eläimillä olevan eräänlaisia *dominium*-oikeuksia.³⁰

Espanjalaiset uusskolastikot (mm. Francisco de Vitoria) yhdistivät teorioissaan yksilöoikeudellisesti tulkitut *dominium*-oikeudet Tuomas Akvinolaisen ihmiskäsitykseen ja toiminnanteoriaan. Tuomaan mukaan ihminen on luotu Jumalan kuvaksi, minkä vuoksi hänellä on luonnollinen *dominium* eli sisäsyntyinen valta käyttää (lat. *potest uti*) ulkoista hyvää oman elämän säilyttämiseen.³¹ Tuomas käyttää *dominium*-käsitettä myös kuvaamaan ihmisellä olevaa hallintakontrollia omaan itseensä ja toimintaansa järkensä ja tahtonsa mukaisesti – ja juuri tämä erottaa rationaalisen ja intentionaalisesti toimivan ihmisen vaistonvaraisesti toimivasta eläimestä. Tällainen toimija on sekä luonnollisen lain subjekti että *dominiumin* haltija suhteessa muihin luotuihin. Vaikka ihminen onkin eräässä mielessä oman itsensä herra ja valtiias (lat. *dominus*), ihmisellä on pelkkä käyttövalta suhteessa itseensä (toisin sanoen ruumiiseensa). Tällainen käsitys sisältää ehdottoman itsemurhan kiellon sekä velvollisuuden itsensä säilyttämiseen ja puolustamiseen. Miten sitten espanjalaiset uusskolastikot uudistivat oikeuskieltä? He käyttivät lähtökohtanaan Summenhartin *dominium*-oikeuksia koskevaa teoriaa ja yhdistivät edellä esitetyn tomistisen käsityksen sisäsyntyisestä, luonnollisesta *dominiumista* yksityisoikeudelliseen teoriaan *dominium*-oikeuksista. Näin syntyi käsitys itsensä omistamisen oikeudesta: luovuttamaton *dominium*-oikeus konstituoii ihmisyyttä siten, ettei kukaan muu kuin ihminen itse voinut ottaa sitä häneltä pois. Luopuminen *dominiumista* tarkoitti itsensä tuhoamista. Toisin kuin Summenhart, espanjalaiset uusskolastikot käsittivät oikeuksien kuuluvan ainoastaan rationaalisille järkiolennoille.³²

Omistusperhaiset oikeusteoriat olivat tärkeitä myös uuden ajan oikeusfilosofiassa. Esimerkiksi John Locken (1632–1704) omistusteorian perustana on nimenomaan se, että yksilö omistaa itsensä eli oman persoonansa, ruumiinsa ja henkensä sekä näihin sisältyvät asiat, myös työkykynsä. Luovuttamaton oikeus omaan ruumiiseen takaa oikeuden myös ruumiin tuottamaan työhön ja sen tuotoksiin. Työ on siis omistusoikeuden luonnollista haltuunottoa.³³ Tällainen näkemys oli

yhteiskuntapoliittisesti merkittävä: Työhön pohjautuva omistusoikeusteoria mahdollisti yhteiskunnallisen järjestäytymisen aivan uudelta perustalta verrattuna ensimmäiseen valtauksen perustuviin teorioihin, joihin feodaalinen omistusjärjestelmä pitkälti perustui.³⁴ Keskiajalla valtaus oli yleinen omistusoikeuden saantoperuste. Jos kukaan ei omistanut jotakin esinettä, sen saattoi ottaa haltuun omistamistarkoituksessa. Valtauksen kohteena saattoi olla myös hylätty esine.

RATIONALISTINEN LUONNONOIKEUS

Yksilön- ja vapausoikeuksien kehittyminen varhaisella uudella ajalla sai sysäyksen rationalistisen eli klassisen luonnonoikeuden synnyn myötä. Koska oikeuden voimassaolon perustana ei enää pidetty jumalallista ilmoitusta, luonnonoikeus irtaantui vähitellen kristillisestä perustastaan, ja oikeus ymmärrettiin pelkästään rationaaliseksi, ihmisjärkeen perustuvaksi systeemiksi. Hollantilaisen Hugo Grotiuksen (1583–1645) mukaan luonnonoikeus olisi voimassa silloinkin, jos virheellisesti otaksuttaisiin, ettei Jumalaa ole olemassa. Siinä missä keskiajan teorioissa yksilön oikeuksille asetettiin sosiaalisia ja moraalisia rajoituksia, varhaisen uuden ajan teorioissa niitä alettiin vähitellen kyseenalaistaa.

Aikakauden ajattelijat tarkastelivat valtioiden syntyä kysyen, kuinka kuvitteellisessa luonnontilassa elävät yksilöt siirtyvät yhteiskuntaan muodostaen luonnollisille oikeuksille perustuvan positiivisen oikeusjärjestelmän. Yhteiskuntasopimusteorioissa ihmiset eivät luovuttaneet henkeen, vapauteen ja omaisuuteen liittyviä oikeuksiaan hallitsijalle, vaan ne säilyivät heillä luovuttamattomina oikeuksina. Lisäksi positiivista oikeutta täydennettiin oikeuksilla, joita ei löytynyt luonnontilasta. Yhteiskuntasopimuksissa ihmisyhteisöjä tarkasteltiin konventionaalisina, sopimukseen perustuvina järjestelminä, millä oli taustansa keskiaikaisessa poliittisessa ajattelussa. Sopimuksen avulla perusteltiin niin yksityisomaisuuden syntyminen ja tarve kuin suvereenin poliittisen vallan luonne, sen oikeudet ja rajat. Kansainvälisen oikeuden alalla rationaalisen luonnonoikeuden vaikutus oli huomattava. Grotius perusti kansainvälisen oikeuden teorian luonnonoikeudelliseen ajatteluun. Hänen mukaansa valtiot olivat luonnollisiin henkilöihin verrattavia siinä mielessä, että ne saattoivat solmia sopimuksia, omistaa ja loukata toistensa oikeuksia. Toisaalta taas yksilöillä oli jopa valtioiden rajat ylittäviä luonnollisia oikeuksia, jolloin

tilanteessa, jossa jokin valtio loukkasi kansalaistensa oikeuksia, jollakin toisella valtiolla oli oikeus humanitaariseen interventioon, myös voima-keinoin. Valtiosääntöoikeuden puolella luonnonoikeus toi mukaan myös yksilön oikeudet ja uskonnonvapauden – tosin varsinkin yksilön oikeuksia oli kehitelty jo pitkkin myöhäiskeskiaikaa. Yksityisoikeuden alalla rati-onaalinen luonnonoikeus irtautui roomalaisen oikeuden auktoriteetista, vaikka monet säännökset periytyvätkin edelleen suoraan Justinianuksen *Corpus iuris civilis* -kokoelmasta.³⁵

YKSILÖN OIKEUKSIEN VAIKUTUSYHTEYKSIÄ

Olen edellä esitellyt sitä pitkää ja monitahoista kehityskulkua, jonka aikana syntyi ja kehittyi eurooppalainen käsitys oikeudesta, erityisesti subjektiivisesti ymmärretty oikeuskäsitys. Lähtökohtana on näkemys, jonka mukaan antiikin Rooman oikeudellinen ja filosofinen luonnonoi-keusperinne perustui pääsääntöisesti objektiiviseen oikeusjärjestykseen. Käsitteiden mukaan oikeudet olivat asioita, jotka toteutuivat yhteisössä ihmisten kesken silloin, kun asianosaiset saivat oikeudenmukaisen toi-minnan heille määräämän osuuden, kuten tunnettu oikeusperiaate asian ilmaisi: ”oikeus on kestävä ja pysyvä tahto antaa kullekin hänen oikeuden-mukainen osansa (lat. *ius suum cuique*).”

Subjektiivinen oikeuskäsitys perustui ajatukseen autonomisesta yksi-löstä, jolla oli oikeus ja vapaus toimia itsenäisesti ja päättää itse kaikesta siitä, mihin hänellä oli *dominium*-oikeus. Esimerkiksi edellä mainittu oikeusperiaatteen ”oikeudenmukainen osa” tulkittiin tällöin kullekin henkilölle subjektiivisesti kuuluvaksi, luovuttamattomaksi oikeudeksi. Tällainen oikeus ulottui myös ihmiseen itseensä (mutta vain hänen ruumiiseensa sielun kuuluessa Jumalalle) sekä kaikkeen siihen, mikä oli välttämätöntä elämän ylläpitämiseksi. Varhaisimpia yksilön oikeuk-sia olivatkin oikeus oman elämän ylläpitoon sekä omistusoikeus. Tämän lisäksi monet muut myöhäiskeskiaikaiset oikeudellis-filosofiset ja teo-logiset keskustelut edistivät yksilön oikeuksien käsitteellistä kehitystä. Tällaisia olivat muun muassa inhimillisiä tarpeita ja köyhän oikeuksia koskevat keskustelut, joissa kehiteltiin käsityksiä itsensä omistamisen oikeudesta sekä oikeudesta elämään.

Käsityksellä, jonka mukaan yksilön oikeuksiin kuului vapaus toimia omien intressien toteuttamiseksi toisten sitä estämättä ja lain sallimissa

rajoissa, oli huomattava vaikutus niin taloudelliseen kuin yhteiskunnallis-poliittiseenkin kehitykseen. Talouselämän puolella yksilö nähtiin entistä aktiivisempana, omia intressejään noudattavana toimijana. Liberaali individualismi ja kapitalistinen talouselämä nivoutuivat läheisesti toisiinsa, kun taas aristoteelinen yhteisöllinen etiikka yhteisen hyvän periaatteineen jäi taka-alalle. Samankaltainen kehitys ilmeni myös yhteiskunnallis-poliittisissa yhteyksissä, kun poliittista yhteisöä alettiin tarkastella yksilöllisiä oikeuksia kantavien yksilöiden välisenä sopimuksena. Tällainen kehitys johti modernin valtion syntyyn.

Yksilöllisyyden korostus muokkasi myös ihmisen suhdetta fyysiseen todellisuuteen. Ihmisellä olevien *dominium*-oikeuksien myötä luontoa koskevat eettiset ja yhteiskuntafilosofiset ajattelutavat muuttuivat luontoa alistaviksi ja hyödyntäviksi. (Summenhartin esittämät eläinoikeuksia koskevat huomiot olivat marginaalia jo omana aikanaan.) Vaikka jo myöhäiskeskiaikaisissa teorioissa luonnontila erotettiin yhteiskuntatilasta, erottelun taustalla oli vielä luonnonoikeuden lisäksi myös teologisia syitä, esimerkiksi syntiinlankeemus. Varhaiselta uudelta ajalta lähtien moraalinen ja luonnollinen todellisuus erotettiin jyrkemmin toisistaan, ja luonnollista moraalilakia tarkasteltiin pelkästään ihmisten välisten moraaliperiaatteiden valossa. Tällöin ihmisen suhtautuminen muuhun todellisuuteen jäi hänen oman harkintavaltansa varaan, toisin sanoen moraalin ulkopuolelle. Ihmisen asema oli olla luonnon yläpuolella toimiva moraalisubjekti. Länsimainen moraalikäsite kehittyi koskemaan vain ihmistä. Tällaisen eettisen ajattelun historiallinen perusta ei siis ole 1600-luvun dualistisessa metafysiikassa vaan pikemminkin jo 1300-luvun individualistisessa voluntarismissa.

Kolikolla on aina toinenkin, valoisa puolensa. Myöhäiskeskiaikaisten yksilön oikeuksia koskevien pohdintojen myötä luotiin käsitteellinen pohja universaaleille ihmisoikeuksille. Keskiaikaisissa teorioissa käsiteltiin kuitenkin vielä rajattuja luonnonoikeuksia, eikä myöhäiskeskiaikainen tai varhaismoderni oikeus vielä operoinut ihmisoikeuksilla niiden modernissa merkityksessä. Modernin valtion synnyn myötä yksilöiden luovuttamattomat vapausoikeudet tulivat vähitellen turvatuiksi ja ulotuivat käsittämään yhä laajempia kansanosia, kunnes ne lopulta saavuttivat kaikki ihmiset.

VIITTEET

1. EUROOPPALAISEN OIKEUSKÄSITTEEN AATEHISTORIA ANTIIKISTA VARHAISELLE UUDELLE AJALLE

1. Brett 1997; Tierney 1997.
2. Ks. esim. Honoré 2002. Käsitteiden kritiikistä ks. Giltaij & Tuori 2016, 42–47.
3. Ks. esim. Vlastos 1978; Miller 1995; 2014.
4. Ks. Tierney 1997, 43–77. Käsitteiden kritiikistä esim. Mäkinen 2001, 6–7.
5. Ks. esim. Villey 1975; 1983; Tuck 1979; Brett 1997; 2016; Kilcullen 2001; Mäkinen 2001; 2016; Nederman 2012.
6. Lyhyt yleisesitys keskiajan roomalaiseen oikeuteen ja yksityisoikeuden kehitykseen ks. Rüfner 2018.
7. Kilcullen 2010.
8. Lyhyt johdatus kanoniseen oikeuteen keskiajalla ks. Clarke 2018.
9. Siviilioikeus, *ius civile*, sääteli Rooman kansalaisten välisiä oikeussuhteita, kun taas kansojen oikeus, *ius gentium*, sääteli oikeussuhteita Rooman kansalaisten ja ulkomaalaisten kanssa ja näiden kesken.
10. Cicero 2004, 2.11.
11. Luonnonoikeudesta stoalaisuudessa ks. Mitsis 1999; Knuutila 2017.
12. *Digesta* 1.1.1.3, 1.2.; *Institutiones* 1.2 pr.
13. Näin erityisesti saksalainen teologi Konrad Summenhart (1455–1502). Ks. Varkemaa 2012.
14. Oikeudenmukaisuudesta Aristoteleella ks. Knuutila 2017.
15. Tuomas Akvinolainen (1200–1), Ila Ilae, q. 57 a. 1 in corp., a. 2 in corp., q. 58 a. 11 in corp. Oikeuskäsitteen subjektiivisesta määrittelystä Tuomaalla, ks. esim. Hering 1939; Tierney 1997, 23; Brett 1997, 89–97. Häntä ei kuitenkaan pidä kutsua ihmisoikeusajattelijaksi, kuten Finnis 1980, 132–138, 183–209.
16. Aristoteelis-tomistisesta etiikan ja toiminnanteoriasta ks. Pink 2012; Wilks 2012; Yrjönsuuri 1998, 140–160.
17. Aristoteelisen etiikan kritiikistä ks. Tuominen, Heinämaa & Mäkinen 2015, 1–27.
18. Individualistisesta ihmiskäsityksestä myöhäiskeskiajalla ks. Pink 2012; Wilks 2012; Knuutila 1998.
19. Wilks 2012.
20. Knuutila 1998, 27–28.
21. Brett 1997, 50–68; Tierney 1997, 170–194; Robinson 2013. Ockhamin oikeuskäsityksestä ks. Bennett & Sikes 1940; Sikes & Offler 1960.
22. Brett 1997, 76–87; Tierney 1997, 207–235.
23. Varkemaa 2012; Brett 1997, 34–43.
24. Ks. Summenhart 1515, q. 1, A8v.
25. Kriechbaum 1996. Jotkut tutkijat sijoittavat omistusoikeuden abstrahoitumisen huomattavasti myöhemmään ajankohtaan, jopa 1800-luvulle.
26. Kriechbaum 1996; Paasto 1994, 19–29.
27. Henri Gentiläinen, *Quodlibetal* IX, q. 26. Ks. myös Tierney 1997, 78–92; Mäkinen 2001, 105–123.
28. Tierney 1997, 69–76; Mäkinen 2010.

29. Robinson 2013, 121–124.
30. Ks. Varkemaa 2012; eläimiä koskevista dominium-oikeuksista ks. Varkemaa 2019.
31. Ks. Paasto 1994, 19–61, 41–43.
32. Ks. Brett 2016; Tellkamp 2009; Mäkinen 2012.
33. Locken omistusteoriasta ks. Tully 1980; Garnsey 2007; suomeksi Lagerspetz 1998; Tolonen 2008.
34. Tolonen 2008, 250.
35. Pihlajamäki 2004, 22–27.